

Investigating the Approach of Lorestan Publications to the Development of the Province in the Second Pahlavi Era (1330-1334)

Ghorban Ali Kenaroudi* , Mohammadali Jodaki**

Abstract

This study has been done by investigating 92 issues from eight titles of printed publications in Lorestan during the years 1330-1334. The purpose of this study is to review and evaluate the approach of these publications to reform and development in the province during these years. The main question of this research is that “what approach did Lorestan publications have to development in various economic, political, social and cultural fields?” In their view, what are the obstacles to the province's underdevelopment and what strategies have they offered to solve Lorestan's backwardness? Attempts are made to extract the characteristics and concepts related to development in these four sections from the titles and content of articles and materials contained in these publications and to analyze and evaluate them more than just quantifying them. The findings show that due to the coincidence of their publication with the 17th National Assembly elections and the relative freedom during the time of Dr. Mossadegh working as Prime Minister, issues related to political development have become more frequent in these publications. The authors of these articles have had a realistic approach to the problems and obstacles of the province's underdevelopment. While emphasizing culture as the most

* Assistant professor and member of the academic staff of the professor organization and the national library of iran (Corresponding Author), gh.k.edu@gmail.com

** Author and researcher of history, mohamadjodaki@gmail.com

Date received: 2022/06/18, Date of acceptance: 2022/11/31

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

fundamental basis for reform and development, they have made investment and modernization in this sector conditional on solving the economic problems of the society. Paying attention to local capacities and promoting a culture of public participation to solve social and economic problems is one of the solutions considered by these publications.

Keywords: Lorestan, Development, Development Obstacles, Second Pahlavi

بررسی رویکرد نشریات لرستان به توسعه استان در دوره پهلوی دوم (۱۳۳۴-۱۳۳۰)

قربانعلی کنارودی*

محمدعلی جودکی**

چکیده

با روی کار آمدن پهلوی دوم و بویژه از سال ۱۳۳۰ به بعد دولت عامل و آمر جدی توسعه و نوسازی شد. هدف توسعه مورد نظر دولت، رشد اقتصادی و اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ایران بوده است. استان لرستان نیز به مانند دیگر مناطق کشور تحت تأثیر فعالیتهای مربوط به توسعه در مرکز قرار گرفت. بخشی از این فعالیتها در مطبوعات محلی لرستان منعکس و مورد نقد و بررسی صاحبان قلم قرار گرفت. پژوهش حاضر تلاش دارد تا با بررسی و ارزیابی رویکرد نشریات محلی لرستان به توسعه در طی سالهای ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۴ به این پرسش اصلی که «نشریات لرستان چه رویکردی به توسعه داشته‌اند و از دیدگاه آنان موانع توسعه نیافتگی استان چه بوده است؟» پاسخ دهد. روش پژوهش مبتنی بر تحلیل محتوای تیتراها، مقالات و مطالب موجود در نشریات است. در این رهیافت ضمن استخراج مفاهیم مرتبط با شاخص‌های توسعه و سنجش کمی، به تحلیل و ارزیابی آنها پرداخته می‌شود. یافته‌های بررسی نشان می‌دهد بواسطه همزمانی نشر این مطبوعات با انتخابات هفدهم شورای ملی و نیز آزادی نسبی در دوران نخست وزیری مصدق، مباحث مربوط به توسعه سیاسی، فراوانی بیشتری در این نشریات داشته است. نویسندگان این مطالب

* استادیار و عضو هیات علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (نویسنده مسئول)،

gh.k.edu@gmail.com

** نویسنده و پژوهشگر تاریخ، mohamadjodaki@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۰۹

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

برخوردی واقع بینانه با مشکلات و موانع توسعه نیافتگی استان داشته‌اند و ضمن تأکید بر فرهنگ به عنوان اساسی‌ترین پایه اصلاحات و توسعه، سرمایه‌گذاری و نوسازی در این بخش را منوط به رفع مشکلات اقتصادی جامعه دانسته‌اند. توجه به ظرفیت‌های بومی و ترویج فرهنگ مشارکت عمومی جهت رفع مشکلات اجتماعی، اقتصادی از راهکارهای مورد نظر این نشریات است.

کلیدواژه‌ها: نشریات، لرستان، توسعه، موانع توسعه، پهلوی دوم

۱. مقدمه

پیش از مشروطه، عشایر و روستائینان غالب جمعیت لرستان را تشکیل می‌دادند و اقتصاد آنان مبتنی بر تولید عشایری بود. سطح سواد و آموزش در این استان در کنار وضعیت اجتماعی و اقتصادی موانعی جهت توسعه ایجاد کرده بود. در دوره پهلوی اول عشایر و ساکنان استان لرستان متحمل رنج ناشی از اجرای برخی برنامه‌های نوسازی شدند. آنان در برابر تمرکزگرایی دوره رضاشاه دست به مقاومت زدند که با اقدامات نظامی دولت مرکزی سرکوب شد، اما ورود برخی از مظاهر نوسازی و تمرکزگرایی نظیر ادارات، ارگان‌های نظامی، مراکز آموزشی و... اجتناب ناپذیر بود.

در شهریور ۱۳۲۰ و با سقوط دیکتاتوری رضاشاه، مجال مشارکت سیاسی، اجتماعی مردم مناطق مختلف بیشتر شد و تا دهه ۱۳۳۰ و نهضت ملی کردن نفت، استان لرستان مانند دیگر مناطق تحت تأثیر تحولات دوره مصدق قرار گرفت و تلاش در جهت مشارکت سیاسی در سطح محلی و ملی آغاز شد. در نتیجه گسترش سواد در طبقه متوسط شهری شرایط ورود آنان به فعالیت سیاسی امکانپذیر گردید و مشارکت سیاسی دغدغه خاطر برخی از افراد و گروه‌های سیاسی شد.

در این میان سهم قلم به دستان در عرصه نشریات در گسترش اندیشه اصلاحات و توسعه در لرستان چشمگیر بود. اینان که خود عمدتاً فرزند برخی دگرگونی‌های فرهنگی، آموزشی این دوره بودند، با فضای نسبتاً باز دوره مصدق، آزادی نشریات و احزاب، فرصت بیشتری برای تبدیل اندیشه‌های خود به خواستی اجتماعی پیدا کردند.

بررسی نشریات محلی لرستان در فاصله سال‌های ۳۴-۱۳۳۰ می‌تواند گفتمان حاکم بر جامعه یا حداقل قشر متوسط شهری این استان را درباره توسعه و موانع آن نشان دهد.

پژوهش حاضر در صدد است که از بین ۹۲ شماره از ۸ عنوان از نشریات محلی لرستان، رویکردهای نویسندگان مقالات در موضوع مورد نظر را مورد ارزیابی قرار دهد. مقاله به دنبال پاسخ گویی به این پرسش است که نشریات لرستان چه رویکردی به مقوله اصلاحات و توسعه در استان داشتند و از دیدگاه آنان موانع توسعه نیافتگی استان چه بوده است؟

در حوزه مطبوعات لرستان تحقیقات متعددی از سوی فرید قاسمی صورت گرفته است. کتابهای «پیشینه ارتباطات و مطبوعات خرم آباد، ۱۳۸۷»؛ «تاریخ روزنامه نگاری ایران، ۱۳۷۰»؛ و مقاله «تاریخچه مطبوعات لرستان، ۱۳۷۰» از جمله آثار ایشان است که در آنها به بررسی پیشینه و معرفی نشریات لرستان پرداخته و در پاره‌ای از موارد گریزی به برخی از ستون‌های این نشریات درباره اصلاحات و توسعه زده است (قاسمی، ۱۳۹۰: ۱۰-۱۰۴). اما در رابطه با موضوع مورد بحث این پژوهش که توسعه در لرستان در سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۴ است، مطلبی ندارد. کتاب «تاریخ جراید و مجلات ایران» اثر صدر هاشمی نیز، در سه جلد به معرفی مطبوعات ایران از دوره قاجار تا پهلوی دوم پرداخته است و صرفاً تاریخ مطبوعات و معرفی صاحبان آن را مورد بررسی قرار داده است.

در بین مقالات مرتبط با توسعه در لرستان می‌توان از مقاله «بررسی ریشه‌های توسعه نیافتگی سیاسی در استان لرستان، ۱۳۹۳» اثر علی فلاحی سیف‌الدین و دیگران و مقاله «مسائل و موانع توسعه استان لرستان، ۱۳۹۰» تألیف احمد حسینی و مقاله «واکاوی موانع فرهنگی توسعه سیاسی در ایران (عصر پهلوی دوم)، ۱۳۹۶» تألیف محمد حیدرپور کلید سر و دیگران و همچنین مقاله «بررسی روند تحول و موانع ساختاری توسعه سیاسی در ایران (۱۳۰۴-۱۳۸۲، ۱۳۸۸)» نام برد.

مروری بر ادبیات توسعه در لرستان نشان می‌دهد که بخش اعظم مطالعات صورت گرفته توسط پژوهندگان عموماً پیرامون مقوله عام توسعه و توسعه نیافتگی در این استان است. فقط بخشی از آثار مشخصاً به موضوع خاص توسعه سیاسی پرداخته‌اند، اما از آنجا که توسعه سیاسی وجهی از وجوه چندگانه توسعه می‌باشد، از اینرو مجموعه این نوع مطالعات به نحو مستقیم یا غیر مستقیم به امر توسعه در لرستان ربط می‌یابند. مقالات مذکور صرفاً به مقوله توسعه و موانع آن در استان لرستان و ایران پرداخته‌اند ولی درباره رویکرد نشریات لرستان در سالهای ۱۳۳۰-۱۳۳۴. پژوهش مستقلی انجام نشده است.

با توجه به شاخصه‌های مطرح شده در بحث توسعه، فراوانی موضوعات در نشریات به تفکیک مورد بررسی قرار گرفته تا مشخص شود کدام یک از شاخصه‌ها بیشتر مورد توجه مطبوعات و نشریات آن دوره بوده است. از آنجا که داده‌های آماری این پژوهش از محتوای تیرها، مقالات و مطالب موجود در نشریات لرستان استخراج و سپس مفاهیم مرتبط با شاخص‌های توسعه به صورت عینی و کمی مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته از روش تحلیل محتوی استفاده شده است که در حقیقت فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتوا می‌باشد.

۲. مبانی نظری پژوهش

بحث توسعه و توسعه محلی یکی از مسائل مهم در حوزه اجتماعی و سیاسی است. در چند دهه اخیر توجه بسیاری از پژوهشگران بویژه اندیشمندان علوم اجتماعی و علوم سیاسی را به خود جلب کرده است. اصطلاح توسعه مفهومی است چند بعدی که دارای جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و منطقه‌ای است و در بین نخبگان فکری کشورهای جهان سوم و از جمله ایران از اولویت و اهمیت زیادی برخوردار است. ایران در دهه‌های اخیر با تغییر و تحولات سیاسی و اجتماعی و رقابت با دیگر کشورهای در حال توسعه، به دنبال دستیابی به توسعه در ابعاد گوناگون آن بوده است. با مروری اجمالی بر نظریه‌های توسعه و توسعه نیافتگی، می‌توان آراء اندیشمندان این حوزه را در دو دیدگاه نوسازی و نظریه وابستگی دسته بندی کرد که در این نوشتار تنها به دیدگاه نوسازی پرداخته شده است.

طرفداران نظریه نوسازی نظیر اسپنسر (H.Spencer)، پارسونز (T.parsons)، ایزنشتات (Eisenstadt)، مور (B.moore) و دیگران ریشه‌های توسعه را در ایجاد ساخت‌ها، نهادها و تحولات تدریجی آنها جستجو می‌کنند. الگوی این دیدگاه پیشرفت‌های صنعتی جوامع غربی است، اما کشورهای عقب مانده با بازسازی اقتصاد داخلی و ساختارهای درونی خود می‌توانند با پیوستن به مبادله آزاد بین‌المللی و تولید تخصصی موجبات توسعه خود را فراهم سازند (برو، ۱۳۷۰: ۳۲، ۳۷؛ برک، ۱۳۹۰: ۱۶۵؛ ازکیا، ۱۳۸۷: ۴۴-۳۸؛ رجب زاده، ۱۳۷۸: ۳-۹۲؛ سریع القلم، ۱۳۸۱: ۱۹-۱۸). ایرادی که بر این دیدگاه وارد است اینکه سهم

عوامل بیرونی و ساختارهای اجتماعی و تاریخی کشورهای جهان سوم را در روند تغییرات و توسعه در یک جامعه نادیده می‌گیرد (برک، ۱۳۹۰: ۱۶۶، ۱۷۳).

مفهوم توسعه محلی از دیگر مفاهیم محوری در مباحث مربوط به توسعه است. توسعه محلی، رویکردی آگاهانه و در جهت تحولات اجتماعی و نیز روشی برای تحکیم جامعه مدنی از طریق اولویت‌بندی فعالیت‌های اجتماعات محلی و چشم‌اندازهای آن در ایجاد سیاست‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و فرهنگی است. این نوع از توسعه ظرفیت افراد را در نقش شهروندان فعال از طریق نهادها و گروه‌ها و شبکه‌های مردمی بالا برده و بین آنها ارتباط برقرار می‌کند. (Alison, 2009, P.P 23-24)

زمانی که بین عوامل اقتصادی و تکنولوژی و ساختارهای اجتماعی و تاریخی و فرهنگی هماهنگی برقرار نباشد توسعه نیافتگی رخ می‌دهد (ازکیا، ۱۳۸۱: ۱۱). جدای از عوامل داخلی نظیر رشد جمعیت، محدودیت‌های نیروی انسانی ماهر، محدودیت‌های ذاتی و ساختاری، موانع فرهنگی، فقر و کمبود سرمایه، ناکارآمدی دولت؛ رابطه استعماری با نظام بین‌المللی نیز در سطح خارجی در عقب افتادگی و توسعه نیافتگی کشورها مؤثرند (رجب زاده، ۱۳۷۸: ۱۵؛ نراقی، ۱۳۷۹: ۸۵، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۲۱، ۱۳۸).

رویکرد نثریات لرستان به اندیشه پیشرفت و اصلاحات در زیرساخت‌های اقتصادی - اجتماعی و نیز تأکید برخی نثریات به الگوگیری از جوامع توسعه یافته و مقایسه وضعیت توسعه در استان با سایر مناطق کشور به مدل نظریه نوسازی اشاره شده در فوق نزدیک است، اما با توجه به آنکه توسعه نمی‌تواند مقوله‌ای تک بُعدی باشد توجه به پیشرفت یک جامعه در تمامی ابعاد و در نظر گرفتن ویژگی‌ها و ساختار اجتماعی - اقتصادی ضروری است.

برخی دیدگاه‌های مبتنی بر جامعه شناسی تاریخی ایران، موانع رشد سرمایه‌داری را در خصوصیات شیوه تولید عشایری و ایلی و عدم تقسیم کار اجتماعی بین کشاورزی و صنعت و نظام اجتماعی برخاسته از آن می‌دانند (اشرف، ۱۳۵۹: ۳۳-۱۲۶) این دیدگاه با ساختار اجتماعی - اقتصادی لرستان دوره پهلوی هم خوانی بیشتری دارد. در نثریات مورد بررسی این پژوهش نیز به خوبی مضرات نوع معیشت کوچروی و عشایری، عدم یکجانشینی، نداشتن مازاد تولید و ساختار حاصل از آن بررسی شده است.

با توجه به مفهوم توسعه، شاخص‌هایی به شرح زیر برای آن در نظر گرفته شد:

توسعه اقتصادی (Economic Development): توسعه اقتصادی مبتنی بر استفاده از عوامل و ظرفیت‌ها به منظور افزایش درآمد ملی، درآمد حاصل از سرمایه پایدار، تغییرات اساسی در ساختار تولید است که موجب بالا بردن سطح زندگی عمومی مردم یک کشور یا ناحیه و بهبودی رفاه عمومی می‌شود. (coxhead, 2008, V2, p663؛ روشه، ۱۳۶۶: ۲۱۲؛ ازکیا، ۱۳۸۱: ۱۸).

توسعه سیاسی (Political Development): این شاخصه با توجه به تاریخ و حیات سیاسی جوامع می‌تواند در سطوح مختلفی تعریف شود. چنانچه برای کشورهای فقیر و مستعمره هر اقدامی که موجب رهایی از قید بندگی و کنترل بیشتری به امور خودشان را در پی داشته باشد اقدامی در جهت توسعه محسوب می‌شود (نراقی، ۱۳۷۹: ۳۴).

توسعه اجتماعی (Socail Development): شامل رشد در جنبه‌های اجتماعی زندگی نظیر بهداشت و درمان، تعلیم و تعلم، تغذیه، اشتغال، چگونگی گذراندن اوقات فراغت و موارد مشابه آن است که در نهایت تأمین کننده رفاه اجتماعی و اهداف مربوط به آن است (زاهدی اصل، ۱۳۸۱: ۸۱؛ ازکیا، ۱۳۸۱: ۱۹).

توسعه فرهنگی (Cultural Development): توسعه در بخش فرهنگ به دنبال ایجاد دگرگونی در حوزه‌های ادراکی، شناختی، ارزشی و گرایش انسان‌هاست تا آمادگی رفتارها و کنش‌های مناسب توسعه را در آنها فراهم کند. توسعه فرهنگی کنار گذاشتن خرده فرهنگ‌های نامناسب است. البته این به معنای گسستن از سنت‌ها نیست، بلکه توسعه بر مبنای گسترش سنت‌ها و تجارب گذشته انجام می‌گیرد (نراقی، ۱۳۷۹: ۶-۳۵؛ ازکیا، ۱۳۸۱: ۲۰).

اقتصاد تک محصولی نفت محور ایران در عصر پهلوی، نقش نهاد حکومت و نخبگان را در توسعه و توسعه نیافتگی پررنگ‌تر کرد (شیخ زاده، ۱۳۸۴: ۳۲، ۳۳) از آن جایی که نگاه حکومت به توسعه تنها نوسازی اقتصادی - اجتماعی و فنی جامعه بود و این تلاش‌ها از سوی مراکز قدرت هدایت می‌شدند، تنها درصد ناچیزی را جبران می‌کرد و با موانع و مشکلات بسیاری بویژه در مناطق دور از پایتخت مواجه شدند.

لرستان در دوره پهلوی از یک سو به عنوان یکی از استان‌های کشور متأثر از وضعیت نابرابر مناسبات اقتصادی ایران با غرب و از طرفی با بی‌توجهی و ناعدالتی در تخصیص بودجه از سوی دولت مرکزی روبرو بوده است. باید خاطر نشان کرد که این استان از جمله مناطق محروم ایران محسوب می‌شود و با همان موانعی که پیش روی توسعه در ایران

وجود دارد دست به گریبان است. مزید بر اینکه ویژگی‌های خاص لرستان از جمله ساختار اجتماعی ایلیاتی، موانع اجتماعی و اقتصادی، موانع فرهنگی و... روند توسعه در این استان را با مشکل مواجه کرده است.

۳. روند توسعه و نوسازی در لرستان

در دوره پهلوی و متأثر از برنامه تمرکزگرایی و نوسازی مورد نظر رضاشاه و به دنبال اشغال ایرن به دست متفقین و دگرگونی‌های بوجود آمده در دوره محمدرضا شاه، توسعه در لرستان نیز مورد توجه قرار گرفت. پیش از آن در جریان انقلاب مشروطه افکار آزادی-خواهانه و اصلاحی بواسطه ارتباط ۱۴ تاجر لرستانی با بازرگانان و بازاریان مشروطه‌خواه در تهران موجب تشکیل انجمن‌هایی در این استان شد (والیزاده معجزی، ۱۳۸۰: ۵۸-۵۵۷).

نزدیک به یکسال و نیم پس از اعلان مشروطیت، به همت برخی روحانیون، خوانین محلی، تجار و کسبه، انجمن ولایتی در شهر خرم‌آباد برپا شد، اما پس از چندی بین آنان اختلافاتی رخ داد که خوانین ناگزیر شدند قسم نامه‌ایی در «مشروطه طلب» بودن خود به مجلس ارسال و ضمن انتقاد از علما، خواستار اجرای عدالت مطابق قانون اساسی و انتخاب حاکمی مشروطه‌خواه در لرستان شدند (روزنامه مجلس، س ۲، ش ۱۳، ۲۶ ذی‌قعدة ۱۳۲۶: ۲؛ س ۲، ش ۷۶، ۱۵ صفر ۱۳۲۶ ق: ۳-۲).

در سال ۱۳۲۹ قمری هشت تن از معتمدین خرم‌آباد در نامه‌ای به نماینده خوزستان در مجلس، نارضایتی خود را از محقق نشدن اهداف انقلاب مشروطه در استان، خرابی وضع زراعت، نابسامانی راهها و تعلیم و تربیت کودکان ابراز کردند. آنان رفع این مشکلات را منوط به اعزام نیروی نظامی مرتب و منظم، مجازات خائنین و مجرمین، توجه به عمران و آبادی روستاها و قصبات و منع طوایف و ایلات از قشلاق و بیلاق، خلع سلاح افراد غیر دولتی و مطالبه و انتخاب نماینده از خرم‌آباد و طوائف دانستند (قاسمی، ۱۳۹۰: ۶۳-۱۶۲). طرح این خواسته‌ها بیانگر موانع پیش روی مردم لرستان از جمله فقدان نظم و امنیت در سال‌های ابتدایی مشروطه است (ویلسن، ۱۳۶۳: ۱۹۸).

با شروع جنگ جهانی، اشغال ایران و هرج و مرج ناشی از آن برخی از گروه‌های سیاسی در آذربایجان، گیلان و خراسان معتقد بودند می‌توان اصلاحات محلی را در سطح ملی گسترش داد (اتابکی، ۱۳۷۶: ۱۲-۱۱). اجرای برنامه اسکان عشایر در لرستان در شکلی

خشونت‌آمیز، مقاومت‌هایی میان طوایف و سران عشایر لر به دنبال داشت (کرونین، ۱۳۸۳: ۲۳-۳۲۲) به دنبال این اقدام حکومت، اهالی لرستان نیز در پی ارتباط‌گیری و پیوند با این گونه جریان‌ها، بویژه در آذربایجان برآمدند (والیزاده معجزی، ۱۳۸۲: ۳۰۷).

شاید بتوان نخستین تکاپوهای جدی در لرستان برای اصلاحات و توسعه را به حلقه‌های مذهبی و صوفی‌گری نسبت داد. در سال ۱۳۱۴ ش مجمع اخوان الصفا تشکیل شد. این مجمع با انجمن اخوت ظهیرالدوله (۱۳۴۲-۱۲۸۱ق) پیوند داشت (حائری، ۱۳۶۸: ۱۰۲؛ فراگنر، ۱۳۷۷: ۱۸۲؛ حسینی، ۱۳۷۷: ۳۰). در ادامه این جریان اصلاحی دسته‌ای از جوانان تحصیل کرده خرم‌آبادی مجمعی موسوم به اخوان حقیقت را در سال ۱۳۱۸ش با هدف فقرزدایی راه اندازی و به اقداماتی نظیر کمک به افراد بی بضاعت، انتشار دست نوشته ها، شب‌نامه نویسی و... دست زدند که بزودی در خفقان پهلوی اول خاموش شدند (قاسمی، ۱۳۷۸: ۲/۵۰-۴۶).

فضای نسبتاً باز سیاسی پس از شهریور ۱۳۲۰ فرصتی را بوجود آورد تا جمعیتی بنام «اتحادیه ترقیخواهان لرستان» سامان بگیرد. در برنامه این تشکل که در ۱۲ تیرماه ۱۳۲۵ منتشر شد، بر مسائلی مانند اصلاح امور اجتماعی، فقرزدایی، بهبود اوضاع معیشتی، مبارزه با بیسوادی، توجه به وضعیت بهداشتی، توسعه و عمران راهها، قنوت، سدها و غیره تأکید شده است (همان: ۱/۲۵-۲۰). نهضت ملی کردن صنعت نفت کشور و جنبش ضد استعماری بویژه در دوران نخست وزیری مصدق موجی از احساسات میهن دوستی و تمایل به مشارکت سیاسی-اجتماعی را در بین مردم لرستان ایجاد کرد (والیزاده معجزی، ۱۳۸۲: ۱۵-۳۱۳). در این میان نیز احزابی موسمی به هنگام انتخابات در لرستان تشکیل، که مستقل نبودند بلکه شعبه‌ای از دستجات سیاسی تهران محسوب می شدند (همان، ۱۸-۳۱۷).

پیشینه نشریات در لرستان به شب‌نامه نویسی‌های دوران مشروطه و اعلام‌نامه‌های ژلاتینی نظامی در سال‌های ۱۲-۱۳۰۲ باز می‌گشت. از سال ۱۳۲۲ نشریه‌داری در این استان با چاپ دو نشریه پاداش و اتحاد، وابسته به حزب میهن پرستان لرستان، وارد مرحله تازه‌ای شد (قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۷۳، ۱۰۰۹؛ قاسمی، ۱۳۷۰: ۵۱-۴۸). نخستین بهار مطبوعاتی در لرستان از زمستان ۱۳۲۹ آغاز و با کودتای ۱۳۳۲ پایان گرفت (صدرهاشمی، ۱۳۶۳: ج ۱، ۳۳-۲۹؛ قاسمی، ۱۳۷۰: ج ۱، ۲۱-۲۰). در این مقطع در خرم‌آباد و بروجرد نشریات متعددی منتشر گردیده است. متأسفانه در حال حاضر تنها تعداد اندکی از نشریات محلی لرستان باقی مانده

و قابل دسترس می‌باشند که نثریات مورد بررسی این پژوهش را تشکیل می‌دهند. اکثر قریب به اتفاق، همانگونه که از عناوین آن روشن است با رویکرد سیاسی، اجتماعی، خبری و فرهنگی به روند توسعه در استان لرستان و موانع و مشکلات آن توجه داشتند.

۴. رویکرد نثریات لرستان به توسعه اقتصادی

یکی از دغدغه‌های نویسندگان مطبوعات لرستان مسائل اقتصادی بود. دیدگاه این نویسندگان به توسعه اقتصاد محلی لرستان با در نظر گرفتن ظرفیت‌ها و شرایط طبیعی استان و نیز توجه به شرایط اقتصادی و سیاسی حاکم بر کشور، رابطه تنگاتنگی دارد. آنان ضمن شناسایی موانع توسعه اقتصادی لرستان به ارائه راهکارهایی به منظور پیشرفت اقتصادی پرداختند. نشریه زبان لرستان^۱ سرمایه‌گذاری و بهره‌برداری از معادن لرستان را گوشزد می‌کند:

اهالی لرستان می‌گویند چرا دولت توجهی به کوههای لرستان نمی‌کند و با استخراج معادن آنها از قبیل ذغال سنگ و گوگرد و مرمر و غیره که با آسانی استخراج شده و از این راه اضافه بر اینکه عده زیادی به کار گرفته می‌شوند کمک مؤثری به وضعیت مالی دولت و مردم می‌گردد، اقدام نمی‌شود (۱۳۳۰: س ۱، ش ۱، ۱).

این نشریه در شماره دوم و چهارم خود، ضمن بیان ظرفیت‌ها و شرایط مساعد زمین جهت کشت و زرع در لرستان (۱۳۳۰: ش ۴، ۲) مشکل کشاورزان را ناشی از مناسبات ناعادلانه بین مالک و زارع می‌داند و خواستار اصلاح روش نامطلوب تقسیم بهره مالکانه در سراسر استان است (زبان لرستان، ۱۳۳۰: ش ۲، ۱).

نشریه صدای لرستان^۲ بر خلاف این دیدگاه مالکان بزرگ را به «تهیه ابزار جدید کشاورزی» برای ایجاد تحول عمیق در وضع دهقانان لرستان تشویق می‌کند و از آنان می‌خواهد که با جلب رضایت دهقانان، عشایر کوچرو و دامپرور را برای استقرار در دهات راهنمایی کنند (صدای لرستان، ۱۳۳۰: س ۱، ش ۱۶: ۴). خاطره ناکارآمدی برنامه اسکان عشایر و اجرای خشن آن در دوره پهلوی اول، نویسنده نشریه را از عدم دخالت مستقیم دولت در این امر و واگذاری آن به زمینداران محلی و بومی واداشته است.

ندای گلشن^۳ نیز زندگی خانه به دوشی و معیشت کوچروی را آفت ایلات و عشایر لرستان می‌داند. این نشریه با انتقاد از عشایری که به خاطر پرورش چند رأس دام، مقهور طبیعت گردیده‌اند، راه کسب ثروت را کشت اراضی حاصلخیز لرستان می‌داند (۱۳۳۳: ش ۵؛ ۳). برداشت این نشریه با نظریات احمد اشرف درباره جامعه شناسی تاریخی ایران قابل تبیین است. اشرف تضاد و تراحم بین معیشت عشایری و یکجانشینی در تاریخ ایران را از جمله موانع توسعه نیافتگی و رشد سرمایه‌داری در ایران قلمداد کرده است (اشرف، ۱۳۵۹: ۳۳-۱۲۶).

در برخی از نشریات مانند طلایع لرستان و امید عشایر به نقش راه‌ها و جاده‌های مواصلاتی به عنوان زیربنای توسعه اقتصادی توجه ویژه شده است. این در حالی است که خوانین با توسعه راهها مخالف بودند. پیش از این و در سال ۱۲۹۲ (۱۹۱۳م) در ملاقات ویلسن با نظرعلیخان، خان متنفذ لر به وی گوشزد می‌کند که اگرچه روزنامه و مطبوعات درباره فواید احداث راه آهن و راه‌های شوسه در ایجاد نظم و امنیت قلم می‌زنند اما غافلند از اینکه: «پای مردم شهرها به این منطقه [لرستان] باز می‌شود و مأمورین دولتی در کمال سهولت قبایل چادرنشین را تحت فشار و مضیقه خواهند گذاشت ... از امنیت حاصله فقط بازرگانان و متنفذین برخوردار می‌گردند و توده مردم برعکس بزحمت خواهند افتاد» (ویلسن، ۱۳۶۳: ۳۰۲).

در حقیقت فقدان جاده‌های مواصلاتی ماشین رو موجب می‌شد کشاورزان استان «حاصل دسترنج خود را در مقابل وجه بسیار ناقابلی در ده به فروش برسانند» (امیدعشایر^۴، سال اول، ش ۱۳، ۱۳۳۱: صص ۱، ۴)، اما تسهیل ارتباط بین روستا و شهر در استان کوهستانی لرستان می‌توانست دسترسی کشاورزان به بازار فروش را آسان و صرفه اقتصادی بیشتری برای آنان در پی داشته باشد. افتتاح بانک کشاورزی و حمایت از امور عمرانی و کشاورزی و مساعدت مالی به زارعین کم سرمایه از راهکارهای دیگری بود که جهت توسعه در بخش کشاورزی از سوی نشریات محلی ارائه شده است (طلایع لرستان^۵، ۱۳۳۰: ش ۶: ۴).

عریضه‌های مردم لرستان به مجلس شورای ملی در خلال سال‌های ۳۴-۱۳۳۰ بیشتر درباره بیکاری، تصرف زمین‌ها توسط نهادهای کشوری و لشکری، تقاضای تأسیس کارخانه‌ها، جلوگیری از قاچاق و واسطه‌گری در تولیدات کشاورزی و غیره بوده

بررسی رویکرد نثریات لرستان ... (قربانعلی کنارودی و محمدعلی جودکی) ۲۹۳

است (قاسمی ، ۱۳۹۰: ۳۵-۳۲۳). بررسی این اسناد نشان دهنده این مسأله است که نثریات این دوره به خوبی مشکلات مردم را شناخته و آن را بازتاب داده‌اند.

در جدول شماره ۱ با توجه به عناوین و محتوای نثریات، توزیع فراوانی و بسامد مؤلفه‌ها و مفاهیم مرتبط با توسعه اقتصادی استخراج شده است. این سنجش نشان می‌دهد که توسعه در بخش کشاورزی با ۲۹ درصد از بین سایر شاخصه‌های توسعه در بخش اقتصادی، بیشترین ضرورت را از نگاه نثریات دارد حال آنکه برنامه‌ریزی در بخش دامپروری با ۴ درصد، مورد کم توجهی قرار گرفته است. ویژگی‌های جغرافیایی و وجود زمین‌های حاصلخیز، لرستان را به سرزمینی مساعد برای زراعت و کشاورزی تبدیل کرده است. این مسأله و نیز توجه به تمرکزگرایی و زندگی یکجانشینی به جای کوچروی و زندگی شبانی، سهم کشاورزی را در توسعه اقتصادی از دیدگاه این نویسندگان برجسته کرده است.

جدول شماره ۱) توزیع فراوانی شاخصه‌های موثر در توسعه اقتصادی در نثریات لرستان

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه اقتصادی و راهکار پیشرفت اقتصادی	فراوانی	درصد
۱	لزوم سرمایه گذاری در بخش معادن، راه اندازی بانک های کشاورزی و کارگشایی و..	۶	۱۳/۶۳
۲	مبارزه با احتکار، قاچاق کالا، جلوگیری از فرار سرمایه به خارج از استان ..	۳	۶/۸۱
۳	جلوگیری از واردات و کاهش آن	۲	۴/۵۴
۴	ایجاد اشتغال و رفع بیکاری با احداث کارگاههای صنعتی مانند قالی بافی، کبریت سازی و..	۷	۱۵/۹۰
۵	اصلاح زراعت و کشاورزی سنتی استان از طریق آموزش ، استفاده از ابزار آلات جدید ، کشت محصولات جدید...	۱۳	۲۹/۵۴
۶	نقد قشر سنتی فئودال، زمینداران محلی به عنوان مانعی در راه توسعه ..	۶	۱۳/۶۳
۷	اصلاح شیوه ی دامپروری سنتی و زندگی کوچروی ..	۲	۴/۵۴
۸	لزوم توجه به راهسازی و تسهیل ارتباطات درون و بیرون استانی	۵	۱۱/۳۶
	جمع	۴۴	۱۰۰ درصد

۵. رویکرد نشریات لرستان به توسعه سیاسی

فضای نسبتاً باز سیاسی پس از شهریور ۱۳۲۰ و بویژه نهضت ملی کردن صنعت نفت و دوران نخست وزیری مصدق، جامعه لرستان را به تجربه دوره گذار از نظام سستی به مشارکت سیاسی و مدنی جدید سوق می داد. برگزاری انتخابات هفدهم مجلس شورای ملی در برهه انتشار این نشریات در لرستان نیز توجه به محورهای سیاسی را مورد توجه گرداندگان مطبوعات قرار داد. نشریه زبان لرستان در این زمینه پیشگام بود و در بازشناسی علل عقب افتادگی استان می نویسد:

برای رهایی از فقر و بدبختی یک جامعه اساس اجتماع باید بر پایه های محکم حکومت قانون و دموکراسی استوار گردد. آزادی عقیده و اجتماعات بزرگترین مظاهر دموکراسی است. یک جامعه مترقی باید در راه وصول به یک حکومت ملی که زاینده تمایلات و افکار جامعه باشد قدم بردارد (زبان لرستان، ۱۳۳۰: ش ۱، ۱).

در ادامه نویسنده نظر به شرایط اجتماعی لرستان دست یابی به چنین حکومتی ملی را به سبب وجود «آثار و علائم حکومت های ملوک الطوائفی و خان خانی و بقایای رژیم دیکتاتوری» ساده نمی داند (همان).

علاوه بر موارد فوق بعضی از نشریات، آزادی فردی و اجتماعی را «عامل هر ترقی» دانسته اند (صدای لرستان، ۱۳۳۰: سال ۱، ش ۸: ۳) و برخی «آزادی» در مفهوم مذهبی و اسلامی را مطرح می نمودند (ندای فرهنگ خرم آباد، ۱۳۳۰: سال ۱، ش ۹: ۱ و ۴). برخی نیز در پی ریزی پایه های حکومت ملی نقش «مطبوعات و احزاب» را مؤثر می دانستند (زبان لرستان، سال اول، ش ۱، ص ۱؛ ش ۲، ص ۲) اما کارگزاران استبداد تشکیل چنین دسته جاتی را خلاف منافع لرستان می دانستند و از ایجاد آن جلوگیری کردند (زبان لرستان، سال اول، ش ۴، ۳).

فضای حاکم بر انتخابات دوره هفدهم مجلس شورای ملی و دخالت های آشکار شاه به نفع نامزدهای محافظه کار، سلطنت طلب، زمین داران و رؤسای عشایر (آبراهامیان، ۱۳۹۲: ۳۳۱، ۵۱۶، ۵۱۷؛ همایون کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۲۱۹؛ عظیمی، ۱۳۸۷: ۵۲۱) و تأثیر این فضا بر انتخابات لرستان نیز موجب انتقاد نشریات از عملکرد دولت در نظارت بر انتخابات، نقد و کلا، دادن آگاهی به مردم جهت انگیزش به مشارکت سیاسی، بیداری نسبت به «وکیل تراشی» قشر سستی و غیره شد (طلیعه لرستان، سال اول، ش ۲، ص ۳؛ ش ۳، صص ۱، ۴؛ ش ۴، صص ۱، ۳).

ص ۴، ص ۴؛ ص ۵، ص ۲؛ ص ۶، ص ۲-۱؛ ش ۸، ۱). نشریه لرستان جوان^۷ در این باره می‌نویسد: «[مردم] که وظیفه و مسئولیت دارند در امر انتخابات مداخله کنند و آزادانه رأی دهند و نماینده واقعی خویش را انتخاب نمایند نمی‌توانند با جرأت بگویند چه شخصی صلاحیت نمایندگی مجلس شورای ملی را دارد» (سال اول، ش ۵، ص ۱).

برخی دیگر از نشریات نیز انتخاب وکلای صالح را «از نظر دینی و اجتماعی برای این دیار دور افتاده ضرورت ... [دانسته] چرا که از بدو تشکیل پارلمان تاکنون حتی یک لایحه برای عمران و آبادی این سرزمین تقدیم مجلس نشده ... و یک قدم مؤثر اصلاحی ... برداشته نشده [است]» (فروغ لرستان^۸، سال اول، ش ۶، ۱۳۳۰، ص ۳).

بر اساس جدول شماره ۲ مسائل مرتبط با شاخصه‌های توسعه سیاسی با فراوانی ۱۰۷ در بین شاخصه‌های مورد بررسی نمود بیشتری داشته است. از مطالب این نشریات ۳۸ درصد در نقد ادارات و نهادهای دولتی و ۳۵ درصد نیز پیرامون انتخابات می‌باشد. به نظر می‌رسد تقابل سنت‌های حقوقی و قضایی محلی با نهادها و ادارات دولتی تازه تأسیس در لرستان و نیز همزمانی انتشار این نشریات با فضای سیاسی حاکم بر کشور در انتخابات دوره هفدهم مجلس شورای ملی در این رویکرد بی‌تأثیر نبوده است. ضرورت تشکیل احزاب از دیدگاه نشریات مذکور سهم کم رنگی (۱ درصد) در توسعه سیاسی داشته است. نبودن بسترهای لازم جهت فعالیت احزاب مختلف و خاطره هرج و مرج سیاسی و اجتماعی در استان و تأثیرپذیری از گفتمان هم‌گرایی و وحدت ملی مقارن ملی شدن صنعت نفت و نخست وزیری مصدق در این نگاه مؤثر بوده است.

جدول شماره ۲) توزیع فراوانی شاخصه‌های مؤثر در توسعه سیاسی در نشریات لرستان

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه سیاسی استان (موانع / راهکارها)	فراوانی	درصد
۱	آزادی، آزادی قلم و مطبوعات و مفاهیم مرتبط با آن ..	۵	۴/۶۷
۲	لزوم تشکیل احزاب و دسته جات سیاسی	۲	۱/۸۶
۳	نقد عملکرد هیات حاکمه، دربار، ملکه مادر و اشرف پهلوی	۳	۲/۸۰
۴	نقد عملکرد ادارات دولتی، شهرداری، ژاندارمری و... مسئولین سیاسی استان، دلالی و واسطه‌گری در بورکراسی اداری ...	۴۱	۳۸/۳۱
۵	دخالت زمینداران سنتی و وکلای سابق در انتخابات	۱۳	۱۲/۱۴
۶	لزوم مشارکت در برنامه‌های دولت	۵	۴/۶۷

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه سیاسی استان (موانع/راهکارها)	فراوانی	درصد
۷	آگاهی عمومی از انتخابات مجلس شورای ملی دوره هفدهم، مصاحبه با نامزدهای استان، لزوم حمایت از نامزدهای بومی ..	۳۸	۳۵/۵۱
	جمع	۱۰۷	۱۰۰درصد

۶. رویکرد نشریات لرستان به توسعه اجتماعی

از دیگر محورهایی که مورد توجه نشریات لرستان بود، مسائل مربوط به حوزه اجتماعی است. این نویسندگان با بیان آسیب‌های اجتماعی و مسائل و مشکلات جامعه لرستان در آن دوره راهکارهای کوتاه و بلند مدتی برای توسعه اجتماعی استان پیشنهاد می‌دادند. ندای فرهنگ در این زمینه می‌نویسد: «چند سال است نفاق و اختلاف در بین مردم لرستان رسوخ کامل یافته... مردم نسبت به هم ظنین بوده و اعتماد ندارند ... در نتیجه اصلاحات لرستان متوقف و مردم سرگردان [شده‌اند]» (سال اول، ش ۱۳، ۱). لرستان جوان در این باره می‌نویسد:

امری که من امروز به آن فکر می‌کنم و افسوس می‌خورم و رنج می‌برم این است که همشریان من، مردم خرم آباد و همه افراد لرستان آن اراده و انرژی را از خود نشان نداده و در کارهای اجتماعی هم بستگی و اتحاد از خود بروز نمی‌دهند (سال اول، ش ۵، ۱).

از دیگر مسائل اجتماعی که مورد توجه نشریات قرار گرفت کمبود در سطح بهداشت عمومی، نبود دارو، مراکز درمانی و غیره بود. لرستان با جمعیتی قریب به سیصد هزار نفر در سال ۱۳۳۱ تنها از دو نفر پزشک و یک نفر دندانپزشک و چند پزشک‌یار و پرستار برخوردار بود (امیدعشایر، سال اول، ش ۱۳، ۳). فقدان شبکه لوله‌کشی آب (ندای فرهنگ لرستان، سال اول، ش ۲۵، ۱۳۳۱، ۴) بالا بودن نرخ مرگ و میر به سبب نبود دارو و سایر امکانات بهداشتی (زبان لرستان، سال اول، ش ۱، ۱۳۳۰ ص ۲؛ ش ۲، ۲؛ ش ۴، ۳-۴) نیز از نارسایی‌های اجتماعی در بخش سلامت در لرستان بود که در نشریات منعکس شده است. یکی دیگر از آسیب‌های اجتماعی که از نگاه نشریات لرستان دور نمانده است وجود مراکز فساد در دوره پهلوی است. این نشریات چاره رفع این معضل را در ساخت و راه اندازی اماکن ورزشی برای جوانان می‌دانند: «ملتی که به جای کانون‌های ورزشی هر روز بر

تعداد شیره خانه‌ها افزوده و طبقه جوان آن ... بمیخانه‌ها و اماکن فساد می‌گروند هرگز روی آسایش به خود نمی‌بینند» (ندای گلشن، سال اول، ش ۵، ۳، ۱۳۳۳؛ طلیعه لرستان، سال اول، ش ۲، ۱۳۳۰، ۴). زبان لرستان نیز نداشتن باشگاه و وسایل ورزشی را سبب کجروی‌های اجتماعی و بدبختی و سقوط جوانان خرم آبادی می‌داند (سال اول، ش ۴، ۱۳۳۰، ۱؛ سال اول، ش ۴، ۱۳۳۰، ۴).

وجود نابرابری‌های اجتماعی در سطح محلی و ملی از دیگر مسائل است که در نشریات لرستان بازتاب یافته است. نشریه طلیعه لرستان علت این نابرابری و تضاد اجتماعی را ناشی از حاکمیت فئودالیزم سنتی، ظلم و ستم عمال بیگانه، سیاست امپریالیسم و ناآگاهی مردم از حقوق اجتماعی خود می‌داند و در این باره می‌نویسد: «در این کشور عده قلیلی هستند که هرکدام به اندازه یک سوئیس ملک دارند و در مقابل اکثریت مردم جای خواب هم ندارند و اغلب در کنار خیابانها و زیر پل‌ها به سر می‌برند» (سال اول، ش ۷، ۱۳۳۰، ۱، ۴؛ و نیز نک: سال اول، ش ۱، ۱۳۳۰، ۳-۲).

توجه به نقش اجتماعی زنان یکی از موارد دیگری است که در نشریات لرستان منعکس شده است. در مطلبی به قلم خانم س.ش عیلامی، فرهنگ مردسالاری حاکم در لرستان به نقد کشیده شده است:

اگر یک کمی قدر و مقام خودمان را در جامعه نشان ندهیم ممکن است از آن زمان که اسمش دوره جاهلیت بوده بدتر سرمان بیاورند... اگر عللی در عقب افتادگی ما وجود دارد خودشان [مردان] را باعث آن علت بدانند و برای رفع آن ... با ما همکاری نمایند (طلیعه لرستان، ۱۳۳۰، سال اول، ش ۷، ۳).

جدول شماره ۳ نشان می‌دهد، توجه به بخش بهداشت و سلامت با ۲۸ درصد نمود بیشتری در بین شاخصه‌های مؤثر در توسعه اجتماعی از نگاه نشریات داشته است. کمبود نیروی انسانی متخصص در بخش پزشکی، نبود دارو، درمانگاه و... توجه دولت به توسعه در این بخش را ضروری می‌کرده است. مسائل مربوط به مشارکت اجتماعی زنان با ۱ درصد کم‌ترین فراوانی را در این بخش نشان می‌دهد که خود گویای پایین بودن حضور و سطح مشارکت زنان در امور اجتماعی در جامعه سنتی لرستان در دهه ۳۰ بوده است.

جدول شماره ۳) توزیع فراوانی شاخصه‌های مؤثر در توسعه اجتماعی در نشریات لرستان

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه اجتماعی (مسائل/راهکارها)	فراوانی	درصد
۱	وجود نفاق و اختلاف و لزوم اتحاد و یگانگی اجتماعی	۱۱	۱۹/۲۹
۲	پایین بودن سطح بهداشت عمومی، کمبودها در بخش سلامت، دارو، پزشک، مراکز درمانی و..	۱۶	۲۸/۰۷
۳	آسیب‌ها و کجروی‌های اجتماعی: وجود مراکز فساد، شیره کش خانه‌ها، مشروب فروشی و..	۶	۱۰/۵۲
۴	لزوم ایجاد مراکز و اماکن رفاهی ورزشی، وسایل ارتباطی پست، رادیو و..	۶	۱۰/۵۲
۵	نابرابری و تضاد طبقاتی	۳	۵/۲۶
۶	نقش ثروتمندان و قشر مرفه بومی در رفع نابرابری‌ها، فقر، راه اندازی امور عام‌المنفع و..	۱۴	۲۴/۵۶
۷	مشارکت اجتماعی زنان	۱	۱/۷۵
	جمع	۵۷	۱۰۰ درصد

۷. رویکرد نشریات لرستان به توسعه فرهنگی

یکی دیگر از شاخصه‌های توسعه در هر جامعه‌ای وضعیت فرهنگ، کیفیت علمی - آموزشی و میزان کارایی آن در ارتقاء سطح فرهنگ عمومی جامعه است. برداشت نشریات لرستان از فرهنگ هم در معنای مسائل مربوط با حوزه آموزش و پرورش (در قالب اداره فرهنگ سابق)؛ و هم به عنوان یک مفهوم عام اجتماعی، اخلاقی، عادات و نگرش‌های گروهی، فرهنگ عامه و... را در بر می‌گیرد. فرهنگ در معنای اخیر خود زیربنای هرگونه توسعه و پیشرفت اجتماعی و سرآغاز اندیشه و اصلاح‌گر کجروی‌های اجتماعی محسوب شده است.

نشریه ندای فرهنگ در ذیل تیتری تحت عنوان «فرهنگ مشعلدار قافله‌ی تمدن است» می‌نویسد: «شاید تنها وسیله‌ای که می‌تواند توده‌های عقب افتاده ملتی را بوظایف و حقوق خود آشنا ساخته راه مبارزه بر علیه دزدی و اختلاس و زورگویی و ظلم بدانها نشان دهد توسعه و تعلیم فرهنگ بین آن ملت است» (سال اول، ش ۷، ۱۳۳۰: ۱).

همزمان نشریه‌ای دیگر با نگاهی واقع بینانه اصلاح افکار و اخلاق و تربیت نیروی انسانی متعهد را در سایه تأمین معیشت و اقتصاد را در توسعه استان مؤثر می‌داند (لرستان

بررسی رویکرد نشریات لرستان ... (قربانعلی کنارودی و محمدعلی جودکی) ۲۹۹

جوان، سال اول، ش ۳، ۱۳۳۰: ۲). صدای لرستان نیز به نقش زیربنایی فرهنگ در توسعه اذعان دارد:

من همیشه در نظرات اصلاحی خود گفته‌ام که فرهنگ شالوده و پایه ترقی و تعالی هرکشور است زیرا وقتی یک ملت دارای رشد فکری و اجتماعی نشده نمی‌تواند خود را آماده هرگونه پیشرفت بنماید... پس در اول مرحله باید بفرهنگ کشوراهمیت دهیم و وسایل تنویر افکار و رشد و نمو دستگاههای تعلیم و تربیت را فراهم آریم و آموزش و پرورش را در تمام کشور تعمیم دهیم. (سال اول، ش ۴، ۱۳۳۰: ۴).

ندای فرهنگ خرم آباد همسو با نشریه صدای لرستان در این زمینه می‌نویسد:

پیشرفت فرهنگ منوط بکمک با فرهنگیان است... عامل مهم تعالی هرکشور بالا بودن سطح فرهنگ آن کشور است. زیرا پایه و اساس صحیح هرکشور بر روی فرهنگ خوب استوار می‌باشد... فرهنگ است که مردم را به سوی دانای و تمدن سوق می‌دهد و جهل و نادانی افراد را بوسیله تعلیم و تربیت از بین می‌برد (سال اول، ش ۱۳، ۱۳۳۰: ۱).

توجه به بعد اخلاقی جامعه و تقویت آن از نگاه نشریات لرستان دور نمانده است. نشریه لرستان جوان بر نقش پرورش اخلاق در ایجاد وفاق اجتماعی تأکید نموده است: «بروید اخلاق را پرورش دهید تا بهم اطمینان و اعتماد پیدا کنید» (سال اول، ش ۳، ۱۳۳۰: ۱).

در این بین بخش عمده‌ایی از دیدگاههای اصلاحی نشریات در جهت توسعه فرهنگی استان به نقد و آسیب شناسی اداره فرهنگ لرستان و سیاست های فرهنگی رژیم پهلوی، اختصاص یافته است. نشریه امید عشایر توسعه در بخش تعلیم و تربیت را به تأسیس مدارس و تأمین آموزگار محدود ندانسته و مشکلات معیشتی خانواده‌های عشایری را مانعی در جهت بهره‌وری از همین اندک امکانات ایجاد شده می‌داند (سال اول، ش ۱۳، ۱۳۳۱: ۳). زبان لرستان نیز در عبارتی تأمل برانگیز علل یاغیگری عشایر را ناشی از «نداشتن فرهنگ و نان» می‌داند (سال اول، ش ۱، ۱۳۳۰: ۲).

نشریه دیگری با نقد سیاستهای رژیم پهلوی می‌نویسد: «ما درمان دردهای اجتماعی را در ترویج علم و صنعت می‌خوانیم نه در ازدیاد توپ و تانک و سرنیزه» (طلیعه لرستان، سال اول، ش ۱، ۱۳۳۰: ۲). در نشریه ندای گلشن آمده است: «پیشرفت وقتی

است [که] امور آموزش و پرورش را آلوده به اغراض نکنید... بقال زاده‌های بیسواد را برای نشر دانش و ترویج روح شاهدوستی و وطنخواهی بچنان سرزمین [کوهدشت] گسیل ندارند» (ندای گلشن، سال دوم، ش ۱۸، ۱۳۳۴: ۱ و ۲).

نشریه ندای فرهنگ، در مقایسه اداره فرهنگ لرستان با سایر شهرهای ایران نداشتن ساختمان، اعتبارات کافی، کمبود نیروی انسانی متخصص و... را عامل عقب افتادگی این اداره در لرستان می‌داند و تأسیس دانشسرا جهت تحصیل و تربیت جوانان بومی را در تأمین آموزگار و دبیر برای مدارس مؤثر می‌داند (سال اول، ش ۲۵، ۱۳۳۱: ۱ و ۴). صدای لرستان، با نقد ناکارآمدی نظام آموزشی حاکم، الگو برداری از کشورهای غربی و اتخاذ نظامی آموزشی که کارآفرینی را به دنبال داشته باشد را پیشنهاد می‌کند (سال اول، ش ۴، ۱۳۳۰: ۴). این نشریه همچنین بیسوادی را ریشه عقب ماندگی استان دانسته و رفع این مانع توسعه را منوط به خواست عمومی مردم می‌داند (سال اول، ش ۸، ۱۳۳۰: ۲).

جدول شماره ۴ نشان می‌دهد که توجه به آموزش و پرورش و نقد عملکرد وزارت فرهنگ در استان لرستان با ۵۸ درصد بیشترین فراوانی را در بین شاخصه‌های مؤثر در توسعه فرهنگی استان از دیدگاه نشریات دارد. این مسأله بیانگر عدم پیش بینی و اجرای برنامه متناسب با مناطق عشایری، کوهستانی و با روستاهای پراکنده است که تعلیم و تربیت و آموزش را در این استان‌ها با مشکلاتی روبرو می‌کرده است.

جدول شماره ۴) توزیع فراوانی شاخصه‌های مؤثر در توسعه فرهنگی در نشریات لرستان

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه ی فرهنگی استان	فراوانی	درصد
۱	نقد فرهنگ عامه، بی خبری نسبت به تحولات و..	۳	۵/۴۵
۲	نقد اخلاق عمومی: حاکمیت فرهنگ بی قیدی، تن آسایی، خرافه گرایی، تنبلی، گوشه نشینی و...	۷	۱۲/۷۲
۳	فرهنگ اسراف و احتکار و لزوم پرهیز از آن	۱	۱/۸۱
۴	ضرورت اتکا به نفس، استقلال و عمل گرایی	۴	۷/۲۷
۵	لزوم توجه به فرهنگ دینی، توجه به سفارشات قرآن در بهره گیری از مواهب دنیا، پایبندی به اخلاق اسلامی، بنای مساجد و..	۷	۱۲/۷۲
۶	لزوم توجه به آموزش و پرورش (اداره فرهنگ) و فعالیت های علمی: فراهم کردن امکانات آموزشی، ساختن مدارس،	۳۲	۵۸/۱۸

بررسی رویکرد نشریات لرستان ... (قربانعلی کنارودی و محمدعلی جوذکی) ۳۰۱

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه ی فرهنگی استان	فراوانی	درصد
	تاسیس دانشسرا، احداث کتابخانه و..		
۷	تفکر منطقی و ارج بخشی به فضیلت علمی	۱	۱/۸۱
	جمع	۵۵	۱۰۰درصد

در یک بررسی اجمالی می توان گفت نشریات لرستان با در نظر گرفتن شرایط سیاسی و اقتصادی حاکم بر کشور به لزوم اصلاحات و توسعه در استان و توجه به ظرفیت های بومی باور داشتند. آنها در بیان مشکلات و ارائه راهکار برای حل آن، نگاهی واقع بینانه نشان دادند. چنانچه برای رفع موانع توسعه در زمینه های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و مسائلی نظیر فقر، بیکاری، نبود مدارس و مراکز آموزشی و غیره همشهریان متمکن خود، زمین داران بزرگ و... را به سرمایه گذاری در این بخش ها، راه اندازی امور عام المنفعه و دستگیری از افراد فرودست جامعه لرستان و همکاری با بنیادها و نهادهای مربوطه نظیر جمعیت شیر و خورشید تشویق می کردند (ندای فرهنگ خرم آباد، سال اول، ش ۵، ۱۳۳۰: ۱؛ زبان لرستان، سال اول، ش ۴، ۱۳۳۰: ۱؛ امیدعشایر، سال اول، ش ۱۳، ۱۳۳۱: ۳).

این نشریات که ضعف فرهنگی و عدم آگاهی مردم لرستان را مانعی در راه توسعه می دانستند، ضمن آنکه خود در راه آموزش عمومی پیشگام شدند، در جهت آگاهی بخشی به عامه مردم و نیز اصلاح اخلاق عمومی به نقش روشنفکران و جوانان تحصیل کرده استان سهم مهمی قائل بودند. صدای لرستان در این باره می نویسد:

جوانان روشنفکر و تحصیل کرده ما در این اجتماع وظیفه بسیار دشواری دارند... رنج و زحمت مریبان شما همه برای این بوده است که جوانی نیرومند شده و بکشور خود خدمت نمایند. وظیفه شما راهنمایی اجتماع گمراه و عقب افتاده است (سال اول، ش ۸، ۱۳۳۰: ۱).

برخی نشریات نیز به مفاهیم سیاسی نظیر «آنارشیزم» (صدای لرستان، سال اول، ش ۱، ۱۳۳۰: ۱)؛ «ترور» (صدای لرستان، سال اول، ش ۲، ۱۳۳۰: ۱) و غیره پرداخته و برخی از آنها به تشریح مفاهیم روان شناسی و اخلاقی نظیر «خودخواهی» (ندای فرهنگ خرم آباد، سال اول، ش ۲، ۱۳۳۰: ۱)؛ «نیکی» (ندای فرهنگ خرم آباد، سال اول، ش ۳، ۱۳۳۰: ۱) و... با هدف آگاهی بخشی سیاسی، آشنا کردن مردم به حقوق اجتماعی خود و نیز ترویج فرهنگ و اخلاق اسلامی اختصاص دادند.

هرچند خاستگاه و ریشه نوسازی و تحولات دوره پهلوی در بخش آموزش همگانی، خدمات بهداشتی و غیره پیش‌تر از آن در عهد قاجار آغاز شده بود (کدی، ۱۳۸۷: ۱۵۵)، اما تحقق نیافت و با تأخیری تقریباً نیم‌قرنی، از سوی نشریات لرستان در دوره پهلوی مورد مطالبه قرار گرفت.

۸. نتیجه‌گیری

بررسی تاریخ سیاسی، اجتماعی لرستان در دوره پهلوی نشان می‌دهد که نخستین اندیشه‌های پیشرفت و توسعه در استان در قالب تشکلهای و حلقه‌های مذهبی شکل گرفت که خود میراث مبارزات سیاسی - اجتماعی دوره مشروطه بود. لرستان بدون داشتن شرایط مناسب و آمادگی لازم جهت دگرگونی‌های دوره مشروطه این تحولات را گذراند. در نتیجه از دستاورد اهداف مشروطه و حتی از داشتن وکیل در مجلس شورای ملی محروم ماند، اما الگوی این نوع تغییر در سطح کشور، مردم لرستان را به اندیشه پیشرفت و تأمل در عقب ماندگی استان خود سوق داد.

بر اساس نظریه نوسازی، دوره پهلوی اول با احداث خطوط ارتباطی، تأسیس نهادها، ادارات و مراکز آموزشی، تحولی آرام به سمت رشد شهرنشینی و افزایش نسبی نرخ باسوادی و... در ایران و لرستان به دنبال داشت. تحولات سیاسی، اجتماعی ایران در دوران پهلوی دوم و بویژه مبارزه برای ملی شدن صنعت نفت ایران و آزادی نسبی دوره نخست وزیری مصدق انگیزه و بستری برای مشارکت سیاسی، اجتماعی در ایران و مناطقی نظیر لرستان را فراهم نمود. نشریات محلی لرستان مجال برای پرداختن به توسعه و مشکلات و موانع آن و اصلاحات مورد نظر در استان یافتند.

جدول شماره ۵ نشان می‌دهد که توجه به شاخصه سیاسی با ۴۰ درصد بیشترین بسامد را در محتوای نشریات داشته است. این مسأله ناشی از همزمانی انتشار نشریات با آزادی نسبی سیاسی احزاب در دوره نخست وزیری مصدق و نیز جریانات مربوط به برگزاری انتخابات مجلس هفدهم است. در این بررسی هرچند ۲۰ درصد از محتوای نشریات به توسعه فرهنگی، ۲۳ درصد توسعه اجتماعی و ۱۶ درصد به شاخصه اقتصادی پرداخته‌اند، اما مسائل و موانع فرهنگی به عنوان یکی از کلیدی‌ترین موانع توسعه در استان قلمداد شده است.

جدول شماره ۵) توزیع فراوانی شاخصه‌های چهارگانه توسعه در نشریات لرستان

ردیف	شاخصه های توسعه	فراوانی	درصد
۱	توسعه اقتصادی	۴۴	۱۶/۷۳
۲	توسعه سیاسی	۱۰۷	۴۰/۶۸
۳	توسعه اجتماعی	۵۷	۲۳/۶۷
۴	توسعه فرهنگی	۵۵	۲۰/۹۱
	جمع	۲۶۳	۱۰۰درصد

به این ترتیب رویکرد نویسندگان نشریات لرستان به توسعه و توسعه محلی مطابق با درون زا بودن توسعه و دیدگاه نوسازی قابل تبیین است. این نشریات نگاهی واقع بینانه به مسائل استانی داشته و مانند صاحب‌نظران نظریه نوسازی ریشه توسعه را در ساختها، نهادها و تحولات تدریجی و فرهنگی جستجو کرده و با انتقاد از وضع موجود به ارائه راهکار دست زدند. آنها انتقادی تند به قشر سستی و زمینداران فئودال داشته‌اند. همچنین معیشت کوچروی را غیر اقتصادی دانسته و بر یکجانشینی، لزوم کشاورزی مکانیزه، بهره برداری از منابع طبیعی استان و احداث کارخانه‌ها تأکید می‌ورزیدند.

در محتوای نشریات محلی لرستان، علاوه بر عامل اقتصادی و سیاسی بر نقش عامل فرهنگی بر توسعه استانی نیز اشاره شده است. البته نشریات محلی صرف وجود مدارس و مراکز آموزشی را در ارتقای فرهنگی استان کافی ندانسته و رفع مشکلات اقتصادی خانواده‌ها را یکی از لوازم ضروری برای نیل به تحول در حوزه فرهنگ به شمار آورده‌اند. پاره‌ای از عوامل نظیر پایین بودن دامنه مخاطبان نشریات، شرایط نامساعد اقتصادی و کاهش درآمدهای ارزی دولت در این برهه زمانی و موانع فرهنگی و اجتماعی، تلاش نویسندگان جهت تأثیرگذاری در کنش اجتماعی آن عصر و رواج اندیشه‌های پیشرفت و توسعه را در استان لرستان کم اثر می‌کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. این نشریه در سال ۱۳۳۰ در خرم‌آباد با مدیریت برهان زمان‌پور منتشر شد. (قاسمی، ۱۳۸۷، ۱۷۳)
۲. این نشریه به مدیریت روح‌الله قاضی‌زاده در سال ۱۳۳۰ در خرم‌آباد منتشر شد. (قاسمی، همان)

۳. این نشریه با مدیریت علی گلشن در سال ۱۳۳۴ در خرم‌آباد منتشر شد. (قاسمی، همان، ۱۱۰۴)
۴. این نشریه در سال ۱۳۳۱ توسط علی گلشن در خرم‌آباد منتشر می‌شد. (قاسمی، همان، ۱۱۰۴)
۵. این نشریه در سال ۱۳۳۰ با مدیریت احمد ایلامی منتشر می‌شد. (قاسمی، همان، ۱۷۳)
۶. این نشریه در سال ۱۳۳۲ با مدیریت حسام‌الدین ضیاء در خرم‌آباد منتشر می‌شد. (قاسمی، همان، ۱۷۳)
۷. این نشریه در ۱۳۳۰ به مدیریت سیدعلی کشفی در خرم‌آباد منتشر می‌شد. (قاسمی، همان)
۸. این نشریه در سال ۱۳۳۰ با مدیریت علی اصغر فشنگ‌چی در خرم‌آباد منتشر می‌شد. (قاسمی، همان)

کتاب‌نامه

نشریات:

- امید عشایر، سال اول، شماره ۱۳، ۶ شهریور ۱۳۳۱ ش.
- روزنامه مجلس، سال دوم، شماره ۱۳، ذی‌قعدة ۱۳۲۶ ق.
-
- سال دوم، شماره ۷۶، ۱۵ صفر ۱۳۲۶ ق.
- زبان لرستان، سال اول، شماره ۱، ۹ مرداد ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۲، ۱۶ مرداد ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۴، ۳۰ مرداد ۱۳۳۰ ش.
- صدای لرستان، سال اول، شماره ۱، ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۲، ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۴، ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۸، ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۱۶، ۱۳۳۰ ش.
- طلیعه لرستان، سال اول، شماره ۲، دوم آبان ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۳، نهم آبان ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۴، شانزدهم آبان ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۵، ۲۲ آبان ۱۳۳۰ ش.
-
- سال اول، شماره ۶، ۳۰ آبان ۱۳۳۰ ش.

-----، سال اول، شماره ۷، ۱۶ آذر ۱۳۳۰ش.

فروغ لرستان، سال اول، شماره ۶، ۱۳۳۰ش.

لرستان جوان، سال اول، شماره ۳، ۱۳۳۰ش.

-----، سال اول، شماره ۵، ۱۳۳۰ش

ندای فرهنگ خرم آباد، سال اول، شماره ۱، ۱۳۳۰ش.

-----، سال اول، شماره ۲، ۱۳۳۰ش.

-----، سال اول، شماره ۳، ۱۳۳۰ش.

-----، سال اول، شماره ۵، ۱۳۳۰ش.

-----، سال اول، شماره ۷، ۱۳۳۰ش.

-----، سال اول، شماره ۹، ۱۳۳۰ش.

-----، سال اول، شماره ۱۳، ۱۳۳۰ش.

-----، سال اول، شماره ۲۵، ۱۳۳۰ش.

ندای گلشن، سال اول، شماره ۵، هشتم آذر ۱۳۳۳ش.

-----، سال دوم، شماره ۱۸، ۱۳۳۴ش.

کتاب و مقالات:

آبراهامیان، یراوند(۱۳۹۲)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی.

اتابکی، تورج(۱۳۷۶)، آذربایجان در ایران معاصر، ترجمه محمدکریم اشراقی، تهران، توس.

ازکیا، مصطفی(۱۳۸۷)، جامعه شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، تهران، اطلاعات.

_____ (۱۳۸۱)، جامعه شناسی توسعه، تهران، نشر کلمه.

اشرف، احمد(۱۳۵۹)، موانع تاریخچه رشد سرمایه داری در ایران دوره قاجاریه. تهران، انتشارات زمینه.

باردن، لورنس(۱۳۷۴)تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

برک، پیتر(۱۳۹۰)، تاریخ و نظریه اجتماعی، ترجمه غلامرضا جمشیدیها، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

برو، یان روکس(۱۳۷۰)، جامعه شناسی توسعه: نظریه‌های توسعه نیافتگی، ترجمه مصطفی ازکیا، با همکاری محمدسعید ذکائی، تهران، نشر توسعه.

حائری، عبدالهادی (۱۳۶۸)، تاریخ جنبش‌ها و تکاپوهای فرماسونگری در کشورهای اسلامی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.

حسینی، محمد (۱۳۷۷)، «انجمن اخوت: طریقت و سیاست»، تاریخ معاصر ایران، سال ۲، شماره ۶، صص ۵۴-۷.

حیدرپور کلیدسر، محمد و دیگران (۱۳۹۶) واکاوی موانع فرهنگی توسعه سیاسی در ایران (عصر پهلوی دوم)، مطالعات فرهنگ-ارتباطات، دوره هیجدهم، شماره چهارم، صص ۱-۳۲.
رجب زاده، احمد (۱۳۷۸)، جامعه‌شناسی توسعه، تهران، سلمان.

روشه‌گی (۱۳۶۶)، تغییرات اجتماعی، ترجمه منصور وثوقی، تهران، نشرنی.

زاهدی اصل، محمد (۱۳۸۱)، مبانی رفاه اجتماعی، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.

سریع القلم، محمود (۱۳۷۲)، عقل و توسعه نیافتگی، تهران، نشرسفیر.

شیخ زاده، حسین (۱۳۸۴)، نخبگان و توسعه در ایران، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

صدرهاشمی، محمد (۱۳۶۳)، تاریخ جرائد و مجلات ایران، اصفهان، کمال.

عظیمی، فخرالدین (۱۳۸۷)، بحران دموکراسی در ایران ۱۳۳۲-۱۳۲۰، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و بیژن نوذری، تهران، آسیم.

عبداللهی، محمد و فیروز راد (۱۳۸۸)، بررسی روند تحول و موانع توسعه سیاسی در ایران (۱۳۰۴-۱۳۸۲)، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره دهم، شماره ۱، صص ۲۹-۶۳.

فراگنر، برت. گ. (۱۳۷۷)، خاطرات نویسی ایرانیان، ترجمه مجید جلیلود رضایی، تهران، علمی و فرهنگی.

فلاحی سیف‌الدین، علی، علی امیری و داراب ولی‌زاده (۱۳۹۳)، ریشه‌های توسعه نیافتگی سیاسی در استان لرستان، فصلنامه تاریخ دانشگاه آزاد محلات، دوره ۹، شماره ۳۵، صص ۱-۳۳.

قاسمی، فرید (۱۳۹۰)، اسناد خرم‌آباد، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

----- (۱۳۷۰)، تاریخ روزنامه نگاری ایران، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

----- (۱۳۸۷)، پیشینه ارتباطات و تاریخ مطبوعات خرم‌آباد، خرم‌آباد، سیفا.

----- (۱۳۷۰)، «تاریخچه مطبوعات لرستان»، مجله رسانه، ش ۸، صص ۴۸-۵۱.

----- (۱۳۷۸)، خرم‌آبادشناسی ۱، خرم‌آباد، افلاک.

----- (۱۳۷۸)، خرم‌آبادشناسی ۲، خرم‌آباد، افلاک.

بررسی رویکرد نشریات لرستان ... (قربانعلی کنارودی و محمدعلی جودکی) ۳۰۷

کدی، نیکی. آر(۱۳۸۷)، ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان (۱۳۰۴-۱۱۷۵)، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران فقنوس، چ سوم.

کرونین، استفانی(۱۳۸۳)، شکل گیری ایرن نوین: دولت و جامعه در دوران رضاشاه، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، جامی، چ اول.

نراقی، یوسف(۱۳۷۹) توسعه و کشورهای توسعه نیافته، تهران، شرکت سهامی انتشار.
والیزاده معجزی، محمدرضا (۱۳۸۰)، تاریخ لرستان روزگار قاجار، به تصحیح حسین والیزاده معجزی و محمد والیزاده معجزی، تهران، حروفیه، چ اول .

----- (۱۳۸۲)، تاریخ لرستان روزگار پهلوی، به تصحیح حسین والیزاده معجزی و محمد والیزاده معجزی، تهران، حروفیه، چ اول .

ویلسن، سرآرنولد(۱۳۶۳)، سفرنامه ویلسن، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران، وحید، چ ۲
همایون کاتوزیان، محمدعلی(۱۳۸۵)، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، تهران، مرکز، چ دوازدهم.

coxhead, Ian (2008) "Economic Development and the Enviormen" in The New Palgrave Dictionary of Economics, ed by steven N. durlauf and lowrence E. blume, Macmillan Publisher ltd.

Gilchrist, Alison (2009), The well-connected Community: A Networking Approach to Community Development, Second Edition, UK, University of Bristol

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی